

بررسی مؤلفه‌های ساختاری و عناصر بصری نسخ قرآن‌های مذهب عصر قاجار در کتابخانه مرکزی تبریز

فاطمه غفوری فر (نویسنده مسئول)

(کارشناسی ارشد هنر اسلامی- نگارگری، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، دانشکده‌ی هنرهای صناعی اسلامی، آذربایجان شرقی، تبریز.

(fghafuorifar@gmail.com) ۰۹۱۴۴۱۹۸۱۱

(تبریز. شهرک پرواز. خیابان بابایی ۴. نبش لادن ۴. پلاک ۱/۵. طبقه‌ی دوم. ۰)

فرنوش شمیلی (مسئول مکاتبات)

(استادیار و عضو هیأت علمی دانشگاه هنر اسلامی تبریز، دانشکده‌ی هنرهای صناعی اسلامی)

۰۹۱۴۴۱۶۱۶۲۰ (f.shamili@tabriziau.ac.ir)

نشانی: تبریز، خیابان آزادی، میدان حکیم نظامی دانشگاه هنر اسلامی تبریز، دانشکده هنرهای صناعی اسلامی، کد پستی

۵۱۶۴۷۳۶۹۳۱

تاریخ ارسال: ۹۶/۴/۲۵

تاریخ پذیرش: ۹۶/۸/۱۶

چکیده:

هدف پژوهش: این پژوهش در صدد است ضمن معرفی نسخ قرآنی مذهب عصر قاجار کتابخانه مرکزی تبریز، آرایه‌های قرآنی آثار مورد نظر را شناسایی و مورد بررسی ساختارشناسانه قرار دهد و نیز نسخ قرآنی مذهب را به لحاظ ساختارشناسی از منظر ترکیب‌بندی صفحات و فرم نقوش تفحص و ارزیابی نماید.

روش/رویکرد پژوهشی: تحقیق حاضر به روش پیمایشی با رویکرد توصیفی - تحلیلی انجام شده است و اطلاعات با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و نیز به شیوه‌ی میدانی گردآوری و تدوین گردید. از بین ۲۰ نسخ قرآنی مذهب قاجاری موجود در کتابخانه مرکزی تبریز و با صلاح‌دید متخصصین این حوزه و کارشناس کارآمد بخش نسخه‌شناسی کتابخانه مذکور، جامعه آماری پژوهش را ۱۰ اثر قرآنی مذهب سنددار تشکیل می‌دهد که با توجه به نیاز موضوع پژوهش حاضر منتخب شده است. اطلاعات تحقیق در قالب جداول و نمودارها از طریق نرم افزار EXCEL و SPSS طبقه‌بندی و محاسبه شده‌اند.

اصالت/ ارزش پژوهش: مطالعه نسخ مذهب قرآنی محفوظ در آرشیو کتابخانه مرکزی تبریز و عناصر

تزئینی وابسته به قرآن‌ها، سبب ژرف عمیق و ارتقاء کیفیت آثار هنری و تذهیب‌های قرآنی می‌شود. این مقاله در نظر دارد به معرفی جنبه‌های هنری نسخ قرآن‌های مذهب با تأکید بر عصر قاجار مطالعه و تفحصی انجام دهد لیکن آثار مطالعاتی تاکنون معرفی و مورد پژوهش قرار نگرفته‌اند.

یافته‌ها: یافته‌های تحقیق نشان داد، ۳۹/۹٪ از سرلوح قرآن‌ها بدون تاج همراه با کتبیه‌ی سر سوره‌اند و ۶۰/۹۱٪ تاج‌دار بوده و دارای کتبیه‌های فوچانی و تحتانی. ۶۷/۴۷٪ از صفحات متن دارای تزئینات نشان‌دار هستند. در بخش عناصر تزئینی و نقوش ۴۴/۱٪ نقوش ختایی، ۸/۹٪ نقوش اسلامی، ۱۴/۲٪ نقوش انتزاعی، ۳/۳٪ گره‌چینی، ۱۸/۱٪ دارای جدول‌کشی و عناصر شرفه میانگین ۱۱/۴٪ درصدهای فروانی نسبی در بین توزیع نقوش هستند.

نتایج تحقیق: نتایج پژوهش حاکی آن است، عناصر تزئینی همچون نقوش ختایی، اسلامی، تاج، نیم‌تاج، کتبیه، انواع جدول‌کشی، نقوش ترصیع، نقوش انتزاعی و غیره در قرآن‌های منتخب از دوره‌ی قاجار کتابخانه‌ی مذکور مشاهده شده است. استفاده از گل‌های گرد، شاهعباسی، اناری، اسلامی‌های توخالی و به صورت قاب‌بندی ساده، ترکیب‌بندی حلزونی، تنوع رنگی در گل‌ها و جداول، بیشترین استفاده از رنگ طلا جزء خصایص شاخص تذهیب‌های قرآنی عصر قاجار کتابخانه‌ی ذکر شده می‌باشد.

واژگان کلیدی:

عصر قاجار، نسخ قرآنی مذهب، عناصر و آرایه‌های تزئینی، کتابخانه‌ی مرکزی تبریز.

Study of Structural Components and Visual Elements of Quranic Quranic Qajars

Tabriz Central Library

Abstract

Purpose: This research aims at identifying and structurally investigating the works of Quranic Qajar Qur'anic literature in the central library of Tabriz, as well as analyzing the Quranic verses of religion in terms of the structure of the pages and the forms of motifs. Evaluate.

Methodology / Research Approach: The present study was conducted using descriptive-analytical survey method and information was collected using library resources as well as fieldwork. Of the 20 Qajar Quranic manuscripts in the central library of Tabriz and with the knowledge of the experts of this field and the efficient expert of the library typology section, the statistical society of the study consists of 10 Quranic documents of the documented religion, selected according to the needs of the subject of the present research. Is. The research data in the form of tables and charts are classified and computed using SPSS and EXCEL software.

Originality / Value of Research: The Qur'anic manuscripts kept in the archives of the Central Library of Tabriz and the decorative elements of the Qur'an are profoundly deepening and improving the quality of the works of art and the Quranic illuminations. This paper intends to study the aspects of artistic expression of Quranic verses of religion, with emphasis on the Qajar era, but the studies have not yet been studied and investigated.

Results: The results of the research showed that 39.9% of the coronation of the Quran was crowned with the inscription of the sura head and 60.91% crowned with upper and lower inscriptions. 47/67% of the text pages are marked with decorations. In the section of decorative elements and motifs, 44.1% were decorative motifs, 8.9% were Arabic designs, 14.2% were abstract designs, 3.3% were Chinese knit, 18.1% had chalking, and the average elements were 4.11% percent Relative proportions are in the distribution of motifs.

Research results: The results of this research indicate that decorative elements such as Khatei, Slavic, crown, crown, inscription, types of casts, shrub designs, abstract patterns, etc. have been observed in selected Quran from the Qajar period of this library. The use of round flowers, Shah Abbasi, Anari, Hollow slices and simple framing, spiral composition, color variation in flowers and tables, the most use of gold color is one of the characteristics of Quran Qur'anic Illumination Index of the mentioned library. Has been.

Keywords:

Quranic manuscripts of religion, Qajar era, central library of Tabriz, ornamented Quran manuscripts

قرآن کتاب وحی الهی از همان آغاز نزول میان مسلمانان بسیار مورد احترام و از توجه ویژه‌ای برخوردار بوده است، بنابراین در صدد حفظ و هر چه بهتر نگه‌داری این کتاب آسمانی در ادوار مختلف تلاش‌های بسیاری انجام شده است. لذا کتاب‌آرایی دوره‌های مختلف در زمینه‌های گوناگون از جمله: خوشنویسی، تذهیب، کاغذسازی، جلدسازی و غیره چه از لحاظ زیباشناصی و ساختارگرایی و چه از منظر کیفیت و غیره، پیشرفت کرده و به اوج شکوفائی رسیده است. اما آنچه که در کتابت قرآن و قرآن‌آرایی از اهمیت بسزایی برخوردار می‌باشد، دو عنصر اساسی همچون خوشنویسی و هنر تذهیب است.

تذهیب یکی از شالوده‌های اصلی هنرهای انتزاعی- تزئینی در هنرهای اسلامی محسوب می‌شود که بعد از ظهور اسلام در هنر کتاب‌آرایی و نیز پس از خوشنویسی از بیشترین استقبال برخوردار بوده و جایگاه مهمی در هنرهای تجسمی بدست آورده است، لذا این عنصر هنر تجریدی- اسلامی کمتر به صورت منفرد به کار رفته و مورد توجه بوده و اکثرًا در بطن سایر فعالیت‌های هنری و هنرهای اسلامی همچون: معماری اسلامی، فلزکاری، سفالگری و غیره به وضوح قابل روئیت می‌باشد. ریتم، توازن، قرینگی، تکرار در هم تنیده و هماهنگی فرم‌ها بدون یکنواختی و ایستایی از ویژگی‌های باز این هنر می‌باشد. هنر تذهیب زمانی که در خدمت آثار مقدسی همچون نسخ قرآنی قرار می‌گیرد نه تنها کارکرد تزئینی خود را حفظ کرده بلکه در نوع خود هنر مقدس هم محسوب می‌شود؛ زمانی که نقوش تذهیب در تلفیق با عبارات قرآنی که همراه خطوط زیبای اسلامی مانند نسخ، نستعلیق، ثلث و غیره آراسته می‌شود، یک فضای معنوی، روحانی، آرام و مسرت بخشی را به بیننده القا می‌کند. از طرفی قابل توجه است هنر تذهیب در هر دوره با ویژگی‌های منحصر به فرد خویش، بیان‌کننده‌ی روحیات حالات هنرمندان و هنروران در دوره‌های مختلف است. اما استفاده از این هنر در کتاب‌آرایی قرآن نه تنها جنبه‌ی تزئینی داشته بلکه به عنوان یک کاربرد در بخش‌های مختلفی از قرآن همچون فصل آیات، فصل سوره‌ها و یا فصل جزء‌ها به کار گرفته شده است. بدین صورت که کناره‌ها و اطراف صفحه‌ها و گاهی میان سطور و متون با طرح‌هایی از شاخه‌ها و بندهای اسلامی، ساقه‌ها و گل‌ها، برگ‌های ختایی مزین می‌شوند. لذا کتب دست‌نویس و نسخه‌های خطی در دوره‌های مختلف بستر مناسبی برای رویش و شکوفائی هنر تذهیب بودند. بنابراین هنر تذهیب‌های قرآنی عصر قاجار نه تنها ادامه‌دهنده‌ی هنر تذهیب‌های ادوار پیشین خود یعنی عصر صفوی می‌باشد، بلکه در نیمه‌ی دوم این عصر که مصادف با زمان پادشاهی ناصرالدین شاه بوده است، با حمایت حکام محلی و شاه قاجار سبک جدید و نگرش متفاوتی نسبت به هنر تذهیب در ایران عصر قاجار پدیدار می‌شود.

هنر تذهیب‌های قرآنی که موضوع اساسی پژوهش حاضر می‌باشد، به صورت اختصاصی به بررسی تذهیب-های قرآنی عصر قاجار علی الخصوص نمونه‌های محفوظ در کتابخانه‌ی مرکزی تبریز پرداخته شده است. کتابخانه مرکزی تبریز یکی از خزانه‌ی با ارزش و منبع غنی از نسخ خطی و نسخ قرآن‌های مذهب است که در نوع خود منحصر به فرد بوده و از جایگاه ویژه‌ای در میان کتابخانه‌های ایران برخوردار می‌باشد. قرآن‌های مذهب عصر قاجاری کتابخانه مذکور، در زمینه‌های مرمت، کتاب‌آرایی، تزئینات و نقوش، تجلید و غیره اطلاعات غنی و جامعی در اختیار پژوهشگران قرار می‌دهد.

اهداف تحقیق:

- ۱- معرفی نسخ قرآنی مذهب کتابخانه مرکزی تبریز و شناسایی آرایه‌های قرآنی و عناصر تزئینی در آنها
- ۲- بررسی نحوه ترکیب‌بندی، صفحه‌آرایی، ساختارشناسی و چیدمان عناصر زینتی در نسخه‌های قرآنی مذهب عصر قاجار کتابخانه مذکور
- ۳- مطالعه ارتباط فضاهای تجسمی، تبیین ویژگی‌های بصری - تزئینی و ارزیابی میزان به کارگیری تزئینات در نسخ قرآنی مذهب مورد نظر

سوالات پژوهش:

- ۱- چه نوع آرایه‌های قرآنی و چه عناصر بصری- تزئینی در آرایش نسخ قرآن‌های مذهب منتخب از کتابخانه مرکزی تبریز به کار رفته است؟
- ۲- صفحه‌آرایی نسخ قرآنی مذهب مذکور چگونه می‌باشد و در عناصر تزئینی از چه نوع ترکیب و چیدمانی استفاده شده است؟
- ۳- شاخص ترین و برجسته‌ترین مؤلفه‌های حاکم در نسخ مذهب قرآنی عصر قاجار کتابخانه نام برد چیست و صفحه‌آرایی و نوع عناصر بصری- تزئینی در این قرآن‌ها با چه میزان ارزیابی شده‌اند؟

روش تحقیق:

مقاله پیش‌رو به روش پیمایشی و با رویکرد توصیفی - تحلیلی انجام شده است که از نظر هدف در حوزه‌ی مطالعات کاربردی می‌باشد و جمع‌آوری اطلاعات و داده‌ها به صورت کتابخانه‌ای، میدانی و با مراجعه به آرشیو نسخ قرآن‌های مذهب کتابخانه مذکور گردآوری شده است. در این پژوهش ابتدا نسخ مورد نظر معرفی می‌شود و سپس به تشریح ترکیب‌بندی، صفحه‌آرایی نسخ قرآنی مذهب و ساختارشناسی عناصر تزئینی وابسته در آن پرداخته خواهد شد. در ادامه داده‌های تحقیق در قالب تنظیم جداول و نمودارهایی مورد بحث قرار می‌گیرند.

پیشینه‌ی پژوهش:

بررسی کتب، مقالات، پایان‌نامه‌ها و سایر منابع چاپی در ایران نشان می‌دهد، منبعی که اختصاصاً به موضوع نقوش تزئینی قرآن‌های مذهب قاجاری کتابخانه مرکزی تبریز پرداخته باشد بسیار اندک و انگشت شمار بوده و با توجه به محتوای مقاله پیش‌رو انجام نشده است، لذا برخی منابع مشابه و مرتبط در حوزه‌ی کتاب‌آرایی و تذهیب نسخ قرآنی دوره قاجار می‌توان به کتاب «تاریخ هنر ایران» نوشته‌ی رهنورد (۱۳۸۶) اشاره نمود. وی در این کتاب به شرح اجمالی از ویژگی‌های تذهیب‌های عصر قاجار که شامل رنگ‌های شاد و خالص، گل‌های ریسه‌ای بر ضمیمه‌ی سرلوح‌ها می‌باشد، پرداخته است. محبلی (۱۳۸۱) در مقاله‌ی خود تحت عنوان «نگاهی به تاریخچه و سیر تحول تذهیب، آرایشگر صفحات قرآن»، به رشد و شکوفائی و تغییر در تذهیب و تشعیر در عصر قاجار، استفاده از نقوش خطایی به خصوص گل‌های شاه عباسی و انصاری اشاره دارد. وی همچنین هنرمندان تذهیب‌کار دوره‌ی قاجار را نام برد و تذهیب‌های ادور پیشین و هنرمندان این هنر را مورد بررسی قرار داده است. در کتاب دو جلدی تحت عنوان «مجموعه شاهکارهای هنری در آستان قدس رضوی» (۱۳۹۳) انتشارات آستان قدس رضوی، آثار نفیس قرآن‌های مذهب و بسیارگرانبهای موزه‌ی حرم مقدس ثامن الحجج علی بن موسی الرضا معروفی شده‌اند. در این کتاب، به بررسی مختصراً از سیر تحول تاریخچه‌ی تذهیب‌های قرآنی از اوایل قرون اسلامی تا دوره‌ی قاجار پرداخته شده است و متن جلد دوم از این دو مجموعه، اوضاع سیاسی-

فرهنگی- اجتماعی ویژگی‌های نسخ قرآنی عصر صفوی تا قاجار را توصیف نموده است و نیز در جلد دوم این مجموعه منتخبی از قرآن‌های نفیس سده‌ی دهم تا چهاردهم هجری قمری گردآوری و تدوین شده‌اند. مقاله‌ای دیگری با نام «نقش قرآن کریم در آفرینش هنری و شیوه‌های مختلف» (۱۳۹۳) به نویسنده‌ی ساریخانی و دیگران انجام شده است که به مطالعه و بررسی اینکه قرآن نقش مهمی در اعتلای هنر کتاب آرایی بخصوص در سه محور خوشنویسی، تذهیب، تجلید دارد، پرداخته است. تحقیقات ایشان نشان می‌دهد که در هنر اسلامی بیش‌تر آن بخش از هنرهای گذشته که جنبه تجربی و سمبولیک داشته است نظیر اسلامی‌ها و نقوش هندسی، در هنر اسلامی از جمله تذهیب کاربرد فراوان داشته و در تمدن اسلامی صورت دینی- اسلامی یافته است. موسوی پژوهشگر پایان‌نامه‌ای با عنوان «بررسی فرآیندهای تخریب تزئینات طلایی رنگ و تأثیرات آن بر کاغذ در چند نسخه خطی تزئینی از دوره قاجار» (۱۳۹۰) فرایند مواد و رنگدانه‌های طلا و تزئینات طلایی در سه نسخه خطی دوره قاجار مورد مطالعه قرار داده است که نتیجه تحقیق ایشان اشاره به دلایل آسیب دیدگی شدید کاغذ در نواحی رنگدانه طلایی تخریب شده دارد که می‌تواند به دلیل تأثیر کاتالیزوری یون‌های مس در فرآیند اکسیداسیون سلولز باشد. در پژوهش دیگری تحت عنوان «تذهیب نسخه قصص الانبیا با نگاهی به نسخ عصر قاجار موزه کتابت تبریز» به نویسنده‌ی دونلو در سال ۱۳۹۲ به بررسی نمونه‌هایی از نسخ خطی، قرآنی و مذهبی گیاهی به کاررفته در نسخ قرآنی مذهب (آرایه‌های سرلوح) و نسخ خطی با تأکید بر صفحات آغازین را مورد تفحص قرار داده است. نتایج پژوهش ایشان نشان‌گر تنوع تذهیب‌ها از منظر کیفی و موضوع نسخ است. برخی از آثار مورد مطالعه چنان دارای ترکیب‌بندی‌های قوی و پرکار، ظرافت در نقوش، کمبود وسعت طیف رنگ‌ها، سرلوح‌های تاجی، قرینه‌سازی سراسری در صفحات افتتاح، جدول‌کشی‌های متنوع، حاشیه‌های گل و بوته‌های رنگین غنی و تنوع قلم و قدرت می‌باشند که تذهیب این دوره را از دوره‌های قبلی متمایز می‌کند.

بررسی تعریف تذهیب و تزئینات وابسته به آن:

تذهیب در واقع نوعی آرایش صفحات نسخ خطی است که با نقش‌مایه‌ی انتزاعی در هنر ایرانی- اسلامی پدیدار گشته که به این گونه آرایشات «تزئین» می‌گویند (پاکباز، ۱۳۸۶: ۱۶۴). به گفته‌ی مایل هروی ۱ تذهیب مجموعه‌ی نقوش گیاهی و هندسی با قرینه را گویند که مذهب در کشیدن آن‌ها فقط از سیاهی و آب زر استفاده کرده است و رنگ دیگری به کار نبرده باشد. اگر مذهب در کشیدن نقوش مذکور جز زر و مشکی از دیگر الوان، همچون لاجورد، شنگرف، زنگار، صورتی و غیره استفاده کرده باشد، نقوش مزبور را در اصطلاح ترصیع می‌گویند. (مایل هروی، ۱۳۹۴: ۲۶۱) بعد از خوشنویسی، تذهیب یکی از هنرهایی است که در پیوند با قرآن شکل گرفته و دارای بیشترین ارتباط با کلام الله مجید است و می‌توان اذعان داشت که تذهیب همزمان با نوشتن قرآن در هنر ایران رواج داشته، هر چند که در آغاز بسیار ابتدایی بوده است. تذهیب در قرآن بیشتر در آستر بدرقه، شناسنامه، صفحه بسم الله، صفحه فهرست و بخش‌هایی از سوره حمد به کار می‌رفت و در باقی صفحات در حاشیه صفحات کار می‌شد و هیچ‌گاه هنر مستقلی نبوده بلکه کامل کننده و به عنوان تزئین خط به کار می‌رفته است (زکی، ۱۳۶۳). از طرفی فن آرایش و تذهیب قرآن نیز مورد علاقه بزرگان و امرا بوده تا جایی که در نقاط مختلف ایران، بهخصوص، خراسان مراکزی برای تعلیم و پرورش علاقه‌مندان در این فن بوجود آمد؛ «خطاطان کار تذهیب قرآن‌ها را به عهده داشتند، ولی، به تدریج تقسیم کار بین هنرمندان متداول گردید که

یکی از فنون رایج در کتابه نویسی قرآن‌ها می‌توان به کادر بندی اشاره کرد» (خلیلی، ۱۳۷۹: ۲۰). تذهیب مانند دیگر هنرهای از یک سلسله واژگانی ۲ برخوردار می‌باشد (مجرد تاکستانی، ۱۳۹۲: ۲۷). اما از عناصر و آرایه‌های تزئینی مرتبط با هنر تذهیب و قرآن‌آرایی می‌توان به موارد زیر اشاره نمود: آرایه‌های تزئینی همچون: سرلوح^۳، کتیبه‌ی سرسوره، نشان‌آیات^۴، صفحات اختتام و افتتاح^۵، صفحه فهرست^۶.

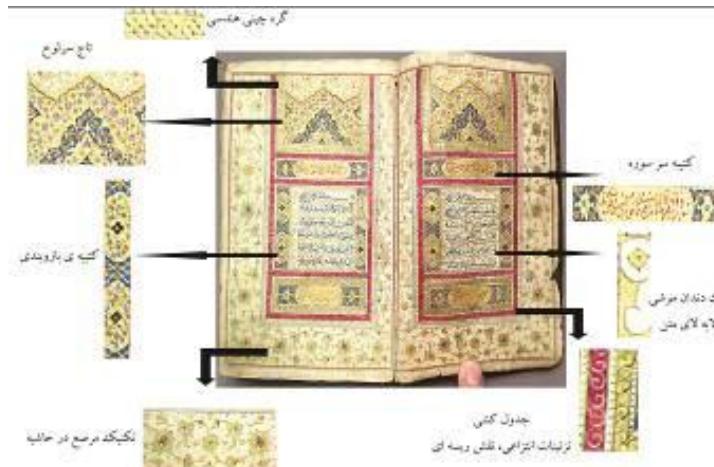
عناصر تزئینی مانند: نقوش ختایی^۷، نقوش اسلامی^۸، تاج، شرفه^۹، بند اسلامی^{۱۰}، بادامک^{۱۱}، نقوش فرنگی^{۱۲}، نیلوفر^{۱۳}، واق^{۱۴}، کمند^{۱۵}، جدول‌کشی، رکابه^{۱۶}، سر ترنج^{۱۷}، کتیبه.

تکنیک‌های تزئینی: سنjac نشان، تحریر^{۱۸}، ترصیع^{۱۹}، نقش ریسه‌ای^{۲۰}، عکاسی^{۲۱}، حل‌کاری، زرافشان جایگاه تذهیب و تذهیب‌های قرآنی در عصر قاجار و خصایص آن:

در دوره قاجار که از سال (۱۲۱۰-۱۳۴۴ ه.ق/ ۱۷۹۵-۱۹۲۵ م) در ایران به طول انجامید (رهنورد، ۱۳۸۶: ۱۶۹)، آثار هنری تداوم مستقیم ویژگی‌های هنرهای ادوار بلافصل پیشین نبودند. هنر دوره‌ی قاجار چند ویژگی و مشخصه‌ی بنیادی دارد که از آن میان می‌توان به ورود عناصر هنر مردمی و عامیانه، و وابستگی به هنر غربی اشاره کرد. (اسکارچیا، ۱۳۸۴: ۳۵) به طور کلی هنرهای عصر قاجار بسیار قابل شناسایی‌تر از دوره‌های قبلی بوده است و به دلایل و موقعیت‌های فرهنگی- اجتماعی دچار فراز و نشیب‌هایی شده است. از میان هنرهای این دوره با پستی بلندی‌های فرهنگی- اجتماعی- اقتصادی دچار دگرگونی‌های چشمگیری شد. به گونه‌ای که هنر کتاب- آرایی عصر قاجار را می‌توان به دو دوره تقسیم نمود: دوره‌ی اول که در ادامه‌ی سنت‌های هنری عصر صفویان بوده است و در آن ویژگی‌های مکتب‌های اصفهان و شیراز همزمان با حکومت فتح علی شاه تحول و تکامل یافت. استفاده از خط‌های نسخ و نستعلیق، بهره‌گیری از رنگ لاجورد به صورت تیره در این دوره بسیار ترویج پیدا کرد. همچنین رنگ شنجرف به خصوص در سر سوره‌ها رنگ غالب بوده و نوع طلای به کار رفته به شدت رو به درخشانی و زرد رنگ و پر جلا گردید. استفاده از گل‌های رنگی متعدد در متن تذهیب‌های سرلوح‌ها و حاشیه‌ها از دیگر ویژگی‌های این دوره محسوب می‌شوند. نقوش تذهیب‌ها در عین کوچک بودن و ریز بودن فقد ظرفت- های پیشین است و نظم لازم چرخش‌های اسلامی و ختایی در آن‌ها مشاهده نمی‌شود. از طرفی در نسخ مذهب دوره‌ی قاجار اسلامی دهان اژدری، ماری و فرنگی بیشتری به کار رفته و قاب‌های ترنجی که با اسلامی فرنگی تزئین گردیده شکل فرنگی‌تری به خود گرفته است (فدائیان، ۱۳۹۳).

دوره دوم کتاب‌آرایی عصر قاجار در زمان پادشاهی ناصرالدین شاه شکل گرفت. از ویژگی خاص این دوره استفاده از ترنج‌های رنگین در حاشیه قرآن‌ها با شرفه لاجوردی تیره و ضخیم است که در دوره های دیگر چنین روشنی رایج نشد. همچنین حاشیه‌های خطایی جایگزین حاشیه‌های تذهیب شد و نقوش طلایی با تحریر های سیاه نیز رایج گردید . افزون بر این، ابعاد قرآن‌ها کوچک‌تر شد. از طرفی عمدتاً تفاوتی خاص و چشم‌گیر در فرم سرلوح‌ها و جزئیات عناصر تزئینی مشاهده نمی‌شود. اما وجود برگ‌های لوتوس یا کنگره‌ای در تزئینات نشان‌ها بسیار قابل ملموس و متمایز کننده از دوره‌های پیشین می‌باشد. (فدائیان، ۱۳۹۳ و رهنورد، ۱۳۸۶) در نسخ قرآن‌های مذهب عصر قاجار صفحات تزئینی همچون: صفحات افتتاح و اختتام، صفحه فهرست، دیباچه همان کاربرد سابق را دارند هرچند استفاده از برخی صفحات کمتر رایج است، نظیر صفحات تقدیم، یا صفحات خاتمه. اما مهم‌ترین دستاورد کتاب‌آرایی و قرآن‌های دوره‌ی قاجار، استفاده از طرح سرلوح‌های کشیده است که

ظرافت و ملاحتی خاص به هنر سرلوح‌سازی و تذهیب می‌دهد. به طور کلی از ویژگی‌های تذهیب‌های این دوره می‌توان از تاجدار بودن سرلوح‌ها، استفاده از جداول رنگی، بهره‌گیری از تکنیک مرصع در حاشیه‌ی بیرونی، استفاده از برگ‌های کنگره‌ای در محیط بیرونی سرلوح و نشان‌آیات، تنظیم متون به تناسب پهنانی سرلوح‌ها^{۲۲}، یکسان بودن حاشیه مرصع از دو ضلع صفحه، تکنیک دندان موشی در لابه‌لای متن آیات، نام برد. استفاده از اسلیمی به شکل دوایر مارپیچی و نقوش ختایی ریز و ساقه‌ها در آرایه‌های تزئینی به خصوص در سرلوح‌ها از دیگر ویژگی‌های بارز تذهیب‌های قرآنی این دوره است. (تصویر شماره‌ی ۱)

تصویر شماره‌ی ۱: سرلوح افتتاح از قرآن عصر قاجار، موزهٔ فرقان و کتابت تبریز. بخش‌های تزئینی در سرلوح مزدوج (منبع: آرشیو موزه در صفحات سرلوح‌دار عصر قاجار معمولاً^{۲۳} بین کمند و جدول با نقوش اسلیمی و نقوش ختایی طلاندازی می‌شود که تنها برخی از نقوش ختایی مورد رنگ‌آمیزی قرار می‌گیرند، این تکنیک آرایش از ادوار پیشین ادامه دار بوده است. نقش اسلیمی ماری بسیار به ندرت در تذهیب‌های قرآن‌های قاجاری دیده شده است. سنت سبک کتیبه‌های فوقانی و تحتانی در آثار نسخ قرآنی مذهب عصر مذکور رعایت شده است با این تفاوت که کتیبه‌های تحتانی در اغلب موارد از نوع کاربردی به حالت تزئینی تغییر کرده است.

از خصوصیات دیگر تذهیب‌های قرآنی عصر قاجار که اغلب در سرلوح‌ها قابل مشاهده است، رعایت نکردن تقارن در سرلوح و ادامه یافتن آن تا حد نهایی بالای کادر و منتهی شدن آن به کمند می‌باشد که در نهایت موجب تغییر در ارتفاع صفحه‌آرایی سرلوح می‌باشد. به بیان دیگر، کادر نهایی جدول در صفحه‌ی سمت راست که شامل سرلوح است با صفحه‌ی مقابل آن که فاقد سرلوح است از لحاظ ارتفاع متفاوت باشد. لازم به ذکر است قرینه‌سازی به طور کلی در این دوره از میان نرفته است بلکه شاهد حضور قرینه‌سازی در صفحات متن قرآن‌ها می‌باشیم، اما به طور کلی شیوه‌های متعادل‌سازی در این عصر کمتر مشاهده می‌شود. (رهنورد، ۱۳۸۶) از دیگر روش‌های متعادل‌سازی، به کار گیری رنگ طلا در سرلوح‌ها می‌باشد.

صفحات میانی نسخ اغلب به صورت ساده و فقط با یک سرسوره و یک نشان تزئین و جدول‌کشی طلا آذین شده‌اند. گاهی آغاز جزء با یک سرلوح کتیبه‌دار ساده و جدول‌کشی آراسته شده است.

در تذهیب‌های قرآنی این دوره استفاده از رنگ طلا به صورت افراطی می‌باشد. (وزیری، ۱۳۶۴: ۳۲) آنچه که در تذهیب‌های قرآنی عصر قاجار جلب توجه می‌کند، مذهب شدن سطح گستردگی از صفحه به خصوص در صفحات آغازین و افتتاح. به اعتقاد برخی از محققین تذهیب دوره‌ی قاجار خصوصاً مکتب شیراز به مکتب گل شهره دارد، چرا که نقوش ختایی بیشتر از نقوش اسلیمی مورد استفاده قرار گرفته است.

معرفی آثار مورد مطالعه:

آنچه که در این مقاله، فرصت پرداختن به آن فراهم شده است، معرفی و کاوش ۱۰ نسخه از تذهیب‌های قرآنی عصر قاجار موجود در کتابخانه‌ی مرکزی تبریز می‌باشد. با تدبیر و تأملی در این نسخ مذهب قرآنی می‌توان به ویژگی‌های تذهیب‌های قرآنی عصر قاجار پی برد. آرایه‌های تزئینی، نوع ساختار فرمی و رنگبندی عناصر تزئینی، خوشنویسی و غیره که در ترکیببندی همراه با ساختاری مستحکم و منسجم ترسیم شده‌اند با درایتی هوشمندانه و آگاهانه بر حشمت و صباحت قرآن‌های عصر قاجار افزوده‌اند.

تذهیب صفحات افتتاح قرآن، صفحات متن، نشان آیات، سرسوره‌ها در قرآن‌های مذکور مدد نظر این پژوهش بوده و ترتیب بررسی نمونه‌ها بر مبنای شماره‌ی ثبت کد نسخ لحاظ شده است.

شایان ذکر است برای خوانش تصویری هر چه آسان‌تر نسخ قرآنی، پژوهشگر جداول و نمودارهایی را تنظیم و تدوین نموده است که موجب استعانت در امر مذاقه و تحلیل آثار می‌باشد.

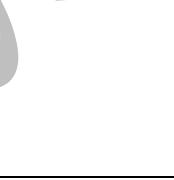
لازم به ذکر است با توجه به عدم درج تاریخ نگاری دقیق نسخ قرآنی به ویژه عصر قاجاری کتابخانه مرکزی تبریز و علی الخصوص قرآن‌های مذهب، متخصصین کارآمد استان آذربایجان شرقی در حوزه‌ی نسخه‌شناسی، مرمت نسخ خطی و نسخ قرآنی مذهب و هنرمندان تذهیب کار در این حیطه، با سوا نمودن ادوار مختلف کارشده‌ی نسخ خطی و نسخ قرآنی و کدگذاری آن‌ها، نسخ قرآنی مذهب را به اوآخر عصر قاجار نسبت داده و آن‌ها را نسخ قرآنی، غیر درباری و کاملاً عامیانه و مردمی تشخیص دادند. (یاجم، ۱۳۹۶)

شناسنامه‌ی آثار مورد مطالعه در جدول شماره‌ی ۱ و معرفی تصاویر نسخ قرآن‌های مذهب در جدول شماره‌ی ۲ گردآوری شده است.

جدول شماره ۱: بررسی شناسنامه‌ی ۱۰ اثر فرقانی تذهیب‌دار در کتابخانه‌ی مرکزی تبریز (منبع: آرشیو کتابخانه‌ی مرکزی تبریز)

کد ثبت	تاریخ	خط	کاغذ	نوع جلد	کاتب	واقف	ابعاد	تعداد اوراق
۶۸۹	اواخر قرن ۱۴ ه.ق.	نسخ	هندي	چرمي ضري	-	محمد نخجوانی	۸*۱۱.۵	۱۸۹
۷۲۲	اواخر قرن ۱۴ ه.ق.	نسخ	ابريشمی	چرمي ضري	سید یوسف نجیب از تلامیذ احمد عارف	محمد نخجوانی	۸*۱۱.۵	۱۸۹
۱۱۴۵	اواخر قرن ۱۴ ه.ق.	نسخ	هندي	چرمي ضري	-	-	۱۷*۱۰	۳۷۹
۲۰۸۱	اواخر قرن ۱۴ ه.ق.	نسخ	اصفهانی	تیماج فرسوده	سید سلیمان	-	۱۶*۱۳	۳۰۰
۳۰۹۸	اواخر قرن ۱۴ ه.ق.	نسخ	فرنگی	چرمي ضري	-	حسین نخجوانی	۱۶*۲۴.۵	۱۰
۳۰۹۹	اواخر قرن ۱۴ ه.ق.	نسخ	فرنگی	چرمي ضري	-	حسین نخجوانی	۱۶*۲۴.۵	۱۰
۳۲۷۸	اواخر قرن ۱۴ ه.ق.	نسخ	فرنگی	چرمي ضري	-	-	۱۶*۲۴.۵	۲۶
۳۳۸۴	اواخر قرن ۱۴ ه.ق.	نسخ	فرنگی	چرمي ضري	-	حسین نخجوانی	۱۳.۳*۲۰.۸	۱۰
۳۴۰۸	اواخر قرن ۱۴ ه.ق.	نسخ	فرنگی	چرمي ضري	-	محمد نخجوانی	۱۳.۳*۲۰.۸	۲۳
۳۴۰۹	اواخر قرن ۱۴ ه.ق.	نسخ	فرنگی	چرمي ضري	-	محمد نخجوانی	۱۳.۳*۲۰.۸	۱۹

جدول شماره‌ی ۲: معرفی اوراقی از نسخ قرآن‌های مذهب قاجار کتابخانه مرکزی تبریز (منبع: آرشیو کتابخانه مرکزی تبریز)

شماره‌ی ثبت قرآن: ۶۸۹			
صفحات متن نشان دار		سرلوح مزدوج (صفحه افتتاح)	
			
صفحه افتتاح	صفحات متن نشان دار	صفحات متن دارای سرسوره و نشان	سرلوح مزدوج (صفحه افتتاح)
			
شماره‌ی ثبت قرآن: ۷۲۲			
صفحه افتتاح	صفحات متن نشان دار	صفحات متن دارای سرسوره و نشان	سرلوح مزدوج (صفحه افتتاح)
			
شماره‌ی ثبت قرآن: ۱۱۴۵			
صفحات اختتام	صفحات متن نشان دار	صفحات متن نشان دار	سرلوح مزدوج (آغاز جزء)
			
شماره‌ی ثبت قرآن: ۲۰۸۱			
صفحات متن همراه با سرسوره و نشان آیات	صفحات متن نشان دار	صفحات متن نشان دار	سرلوح مزدوج (صفحه افتتاح)
			
شماره‌ی ثبت قرآن: ۳۰۹۸			
صفحات متن نشان دار	صفحات متن نشان دار	سرلوح مزدوج (صفحه افتتاح)	
			
شماره‌ی ثبت قرآن: ۳۰۹۹			
صفحه متن ساده	صفحه متن دارای سرسوره و نشان	صفحات متن نشان دار	
			
شماره‌ی ثبت قرآن: ۳۳۸۴			
صفحه متن دارای سرسوره و نشان آیات	صفحه متن دارای سرسوره	صفحات متن نشان دار	

شمارهی ثبت قرآن: ۳۴۰۹		شمارهی ثبت قرآن: ۳۴۰۸
صفحات متن دارای سرسوره	سرلوح (آغاز جزء) همراه با نشان آیات	سرلوح (آغاز جزء) همراه با نشان آیات
شمارهی ثبت قرآن: ۳۲۷۸		
صفحه اختتام	صفحات متن همراه با سرسوره	سرلوح (آغاز جزء) همراه با نشان آیات

آنچه که در این قرآن‌ها بررسی شده است: سرلوح به صورت (مزدوج و مفرد- صفحات آغاز جزء، صفحات افتتاح و اختتام، دعای افتتاح)، سرسوره، نشان آیات (خمس، عشر، جزء، حزب، سجده واجب، صلوات و برخی عبارات و معانی)، است.

تجزیه و تحلیل آثار:

ترکیب‌بندی و ساختار عناصر تزئینی:

هنرمندان با توجه به ذهنیتی که از خلق اثر هنری دارند، روش‌ها، زبان و ویژه‌ای برای آن تجسم کرده بعد اقدام به زینت‌بخشی و یا به اصطلاح دیگر آراستگی و آذین بستن می‌کنند. ترکیب و ساختار مناسب برای یک آفرینش یک اثر هنری که متعلق به کتاب مقدس باشد، از شرایط و ضوابط خاصی برخوردار است که بایستی هنرمندان از دنیای پیرامونشان و همچنین عناصر تجسمی- بصری و تزئینی درک عمیقی داشته باشد. لذا یک اثر تذهیب شده برای نسخ قرآنی نیز از این قائله مستثنی نیست. از این رو مهم‌ترین گام برای خلق یک اثر هنری ظواهر و کلیات آن است که می‌توان در نوع ترکیب‌بندی و مجموعه عناصر ساختاری بدن شکل داد بنابراین شاخص‌ترین اصل در یک هنر تجسمی جلب توجه و رضایت‌مندی مخاطبین می‌باشد که در طراحی و اجرای یک اثر هنری به خصوص هنر اسلامی نقش بسزایی دارد (غفوری‌فر، ۱۳۹۵). ترکیب‌بندی و ساختار شناسی عناصر بصری و تزئینی در هنر تذهیب می‌توان به ویژگی‌ها و مؤلفه‌های هنرمندان و نوع شرایط فرهنگی- هنری و اجتماعی آن دوران پی برد (Grabar: 1999). به گفته دکتر حلیمی مفاهیمی که از ترکیب- بندی می‌توان در یک اثری هنری انتظار داشت در نمودار شماره ۱ به زبان گویا بیان شده است.

جای دادن متعلقی عناصر تجسمی در فضاهای دو بعدی با سه بعدی تحت پک
سری قوانند و اصول و محاسبات دقیق

ترکیب پندی

مطابقت بین دو چند واحد مشابه و با
متاثر در پک فضاساری

سازماندهی عناصر تجسمی، هماهنگی، توازن و
انسجام بین کل و جزء، (کل مهم تر از اجزا به
دلیل مجدوب کردن مخاطب)

نمودارشماره‌ی ۱: بررسی مفهوم ترکیب‌بندی عناصر تجسمی در فضای یک اثر هنری (حلیمی، ۱۳۸۶)

محل قرارگیری تذهیب عناصر بصری- تزئینی در صفحه و ساختار آن و همچنین ترکیب صفحات قرآن‌های
موردنظر در جدول شماره ۳ بررسی شده‌اند.

جدول شماره‌ی ۳: بررسی ترکیب‌بندی صفحات، صفحه‌آرایی، عناصر تزئینی در نسخ قرآنی مذهب مذکور (منبع: آرشیو کتابخانه مرکزی تبریز)

کد ثبت	نوع آرایه‌های قرآنی			
	صفحات متن	سرلوح	عناصر تزئینی و نوشتاری	ترکیب صفحه
۶۸۹				
۷۲۲				
۱۱۴۵				
۲۰۸۱				
۳۰۹۸				
۳۰۹۹			-	

مقدمه آشنایی و دعای لر					۳۲۷۸
					۳۳۸۴
					۳۴۰۸
					۳۴۰۹

تحلیل ترکیب‌بندی قرآن‌های مذهب مورد نظر:

صفحات قرآن‌های مورد نظر در سه دسته قرار می‌گیرند: دسته‌ی اول: سرلوحه‌ای افتتاح، دسته‌ی دوم: صفحات متن، دسته سوم: صفحات دعای افتتاح و یا دعای اختتام.

دسته‌ی اول: سرلوحه‌ای افتتاح:

در نمونه‌های مطالعاتی ۸ نمونه سرلوح مزدوج، موجود است که از بین این تعداد ۵ سرلوح مزدوج و سه سرلوح به صورت مفرد است. در بین این نسخ ۶ قرآن مذهب سرلوح تاج دار موجود می‌باشد. به گونه‌ای که دو سرلوح تاج دارای کتبه‌های فوقانی و تحتانی یعنی کدهای ۶۸۹ و ۲۰۸۱، یک اثر علاوه بر تاج و کتبه‌های فوقانی و ذیلی دارای کتبه‌ی تزئینی بازوبندی در اطراف کتبه‌ی متن طراحی شده است (مراجعه شود به کد ۷۲۲). سه نمونه دیگر فقط مابین تاج و کتبه‌ی متن دارای کتبه‌ی سرسوره می‌باشد (کدهای ۳۲۷۸، ۳۴۰۸، ۳۴۰۹). ۲ سرلوح مزدوج دیگر یعنی کدهای ۳۰۹۸ و ۱۱۴۵ فاقد تاج در بخش فوقانی سرلوح هستند. اما قرآن مذهب مجزا در بین نمونه‌های مطالعاتی کد ۱۱۴۵ می‌باشد که دو نیم تاج در ضلع‌های عمودی سرلوح تدوین شده است و دارای دو کتبه‌ی سرسوره و دو کتبه‌ی تحتانی و همچنین دو کتبه‌ی بازوبندی در اطراف کتبه‌ی متن قابل مشاهده است.

دسته‌ی دوم: صفحات متن:

در صفحات متن قرآن‌ها، حاشیه‌های تزئینی دیده نشده است، نشان آیات تزئینی در این صفحات به صورت هر خمس، عشر، حزب، جزء سجده واجبه در حاشیه‌ی بیرونی متن طراحی شده است. گاهی حاشیه با گل‌های تزئینی ساده بین نشان آیات رسم شده است که در محل شدن قرآن‌ها تأثیر بسزایی داشته است. آیات در بین ۱۱ الی ۱۸ سطر نوشته شده‌اند. گاهی سرسوره‌های تزئینی در لابه‌لای سطور قابل مشاهده است.

دسته‌ی سوم: صفحه دعای افتتاح و یا دعای اختتام:

یک نمونه شمسه‌ی کاربردی در یکی از اوراق آغازین نسخ قرآنی مورد مطالعه به صورت بسیار ساده تزئین گردیده و دعای افتتاح در داخل آن به تحریر درآمده است (مراجعة شود به کد ۷۲۲). در قرآن‌هایی با کدهای ۳۲۷۸ و ۲۰۸۱ دعای اختتام قابل مشاهده است که به نسبت به صفحات متن متفاوت بوده و دارای جدول-کشی‌های بیشتری هستند؛ به گونه‌ای که کد ۳۲۷۸ دارای حاشیه‌ی از عناصر تزئینی بوده و دعای اختتام در ۱۵ سطر تنظیم شده است. صفحه قاب‌های تزئینی به صورت اسلیمی با تکنیک کلاژهای رنگی و نقوش ساده انتزاعی ترسیم شده‌اند. در کد ۲۰۸۱ صفحه اختتام همراه با تزئینات نشان‌گونه در حاشیه‌ی صفحات دیده شده است.

ارزیابی ترکیب صفحات:

در بین تعداد مورد بررسی ۴۰/۳٪ ترکیب‌بندی سرلوح‌ها به صورت تاج‌دار و دارای کتیبه‌های سرسوره هستند. ۲۳/۵٪ سرلوح تاج‌دار به همراه دو کتیبه‌ی فوقانی و تحتانی‌اند. ۱۸/۴٪ سرلوح علاوه بر تاج و کتیبه‌های فوقانی و ذیلی، کتیبه‌ی بازوی‌بندی در اطراف کتیبه‌ی متن تنظیم شده است. ۹/۵٪ سرلوح مزدوج همراه با کتیبه‌های فوقانی و تحتانی و کتیبه‌های بازوی‌بندی دارای نیم تاج می‌باشد. ۸/۲٪ در قسمت بالایی و زیری کتیبه متن دو کتیبه تزئینی مشاهده شده است.

در تحلیل نهایی از کل سرلوح‌ها به نتایج قابل توجهی دست یافتیم که در جدول شماره ۴ قابل بررسی است:

جدول شماره ۴: بررسی ضریب میزان نوع ترکیب‌بندی در صفحات قرآن‌ها (منبع: نگارندگان)

نوع ترکیب‌بندی	کتیبه بدون تاج همراه با کتیبه سرسوره	کتیبه تاج دار همراه با کتیبه سرسوره	صفحات متنهای تزئینات	صفحات متنهای دارای تزئینات	صفحات بدون تزئینات	صفحات افتتاح	صفحات اختتام
ضریب نهایی از درصدهای نسبی	٪۳۹/۹	٪۶۰/۹۱	٪۶۸/۴۷	٪۱۸/۹۶	٪۳۷/۲۲	٪۹/۳۵	

در ادامه به تشریح و واکاوی نقوش تزئینی و عناصر بصری موجود در تذهیب‌های به کار رفته در قرآن‌ها پرداخته می‌شود. جدول شماره ۵ عناصر بصری و تزئینی مورد بررسی قرار می‌دهد.

جدول شماره ۵: بررسی ساختارشناسی عناصر تزئینی (اعم از نقوش ختایی، اسلیمی، گرهچینی و نقوش انتزاعی) در بخش‌های مختلفی از قرآن‌ها مذهب منتخب (منبع: نگارندگان)

نقوش ختایی										کد ثبت قرآن
										برگ ۶۸۹
-	-	-	-							
										برگ ۷۲۲
										گل، غنچه

										برگ	
										گل، غنچه	۱۱۴۵
										گل، غنچه	۲۰۸۱
										برگ	
										گل، غنچه	۳۰۹۸
										برگ	
										گل، غنچه	۳۰۹۹
										برگ	
										گل، غنچه	۳۲۷۸
										برگ	
										گل، غنچه	۳۳۸۴
										برگ	
										گل، غنچه	۳۴۰۸
										برگ	
										گل	۳۴۰۹
										کد ثبت قرآن	
											۱۱۴۵

				۳۰۹۸
				۳۰۹۹
				۳۲۸۴
				۳۴۰۸
				۳۴۰۹
گره‌چینی، نقوش تزئینی و انتزاعی				کد ثبت قرآن
				۷۲۲
				۱۱۴۵
				۲۰۸۱
				۳۰۹۸
				۳۰۹۹
				۳۲۷۸
				۳۲۸۴
				۳۴۰۸
				۳۴۰۹

با توجه به آنکه در میان هنر تذهیب رنگ طلا و لا جورد جزء اصلی‌ترین رنگ‌ها هستند، بنابراین بررسی رنگ طلا در جدول شماره‌ی ۴ و رنگ لا جورد در جدول شماره‌ی ۵ مورد واکاوی قرار گرفته است.

تحلیل ساختارشناسی عناصر تزئینی در نمونه‌های مورد بررسی:

بعد از تفحص و تشریح‌های صورت گرفته می‌توان بیان داشت:

(۱) آرایه‌های تزئینی همچون سرلوح‌ها (به صورت مزدوج و تک) در صفحات افتتاح، آغاز جزء، صفحات اختتام و دعای ختم قرآن صفحه‌آرایی شده‌اند. سرلوح‌های مزدوج مخصوص صفحات افتتاح و سرلوح‌های تاجدار مختص صفحات آغاز جزء یا احزاپ می‌باشد. این سرلوح‌ها دارای کتیبه‌های تزئینی و کاربردی هستند که در بخش‌های فوقانی و تحتانی قرار گرفته‌اند. نشان‌های آیات در درون و بیرون از متن به صورت‌های تک آیه، خمس، عشر، جزء، حزب، سجده واجبه، جملات قصار، صلوات، لعن و نفرین قابل مشاهده می‌باشد. سرسوره‌ها در سرلوح‌ها به صورت کتیبه‌های پیشانی و تحتانی، در لابه‌لای متن نیز، جای‌جای صفحه آذین بسته شده‌اند.

(۲) عناصر تزئینی در آثار مورد بررسی عبارت‌اند از: انواع تزئینات گل‌های ختایی مانند: گل شاهعباسی، فرنگی، انواع گل گرد، ۴، ۵، ۶، ۷ پر، انواع غنچه همراه با کاسبرگ، گل‌های ترکیبی، تزئینات بادامک، برگ‌های لوتوس (کنگره‌ای)، برگ‌های ساده، در انتهای برخی از برگ‌ها تزئینات قرمز رنگ نقشه لاله دیده شده است، نقوش اسلیمی و قاب اسلیمی‌های بسیار ساده تزئین شده‌اند. تزئینات شرفه‌ای در فرم‌های انتزاعی، ختایی،

اسلیمی به شیوه‌ی تکنیک عکاسی به رنگ لاجورد قابل مشاهده هستند. سرلوح‌ها دارای تاج در بخش فوقانی و در میانه‌ی حاشیه‌ی اصلی (یعنی حاشیه‌ی طرف زبانه‌ی کاغذ) نیم تاج‌هایی ترسیم شده است. کتیبه‌ها با نقوش اسلیمی، ختایی و گاهی فقط با رنگ طلا به نمایش گذاشته درآمده‌اند. نشان‌آیات در فرم تزئینی مربع و مستطیل شکل، ترنج، گل‌اناری، اشک‌مانند، انواع فرم‌های گل‌های گرد همچون ۴، ۳، ۵، ۶ و ۷ پر به شکل ستاره‌ای، فرم بادامی افقی، فرم ماهی و گاهی همراه با سر ترنج‌هایی نقش‌آرایی گردیده‌اند. تزئینات گره‌چینی به صورت مختصر و ساده، همچنین نقوش ریسه‌ای به صورت برگ‌های متواالی بسیار ساده شده دورتا دور برخی از حاشیه‌های درونی سرلوح‌ها و گاهی صفحات اختتام قابل مشاهده است. جدول کشی‌های رنگین در تمامی صفحات به خصوص جداول سرلوح‌ها همراه با نقوش ساده شده و گاهی تزئینات دایره‌ای – مربع‌ای رسم شده‌اند.
۳) ترکیب‌بندی و نحوه‌ی صفحه‌آرایی در سرلوح‌ها به صورت سه کتیبه‌ای (کتیبه‌ی فوقانی، متن، تحتانی) و یا به صورت سه کتیبه‌ای همراه با دو کتیبه‌ی بازوی‌بندی عمودی ترسیم شده‌اند. در تناسبات برخی از سرلوح‌ها وسعت ترکیب‌بندی و عناصر تزئینی در تاج برابر و گاهی بزرگ‌تر از فضای متن می‌باشد. سطربندی در صفحات متن به صورت ۱۲، ۱۴ و ۱۵، ۲۰ سط्रی و در محدوده‌ی متن سرلوح ۶ و ۷ خط افقی سطربندی شده‌اند. تناسبات سرسوره به میزان ارتفاع نوشتارها و گاهی مقداری بزرگ‌تر ترسیم گردیده و نیز تزئینات گل‌ها به صورت جزئی در لابه‌لای سطور نوشتارهای متن سرلوح‌ها را شاهد هستیم.

۴) رنگ عناصر تزئینی و زمینه‌ی آن‌ها: آنچه که در نمودار شماره‌ی ۲ مشاهده کردید رنگ‌هایی هستند که در قرآن از آن‌ها یاد شده است اما از آنجا که تفسیر این رنگ‌ها خارج از حیطه‌ی پژوهش حاضر می‌باشد، از تأویل آن‌ها خورداری کرده و به ذکر تطبیق آن‌ها می‌پردازیم. به طور کلی رنگ‌هایی همچون طلا، لاجورد، شنگرف، سرنج، سبز(زنگار)، فیروزه‌ای، آبی روشن، صورتی، نارنجی، سفید، مشکی در بخش‌های مختلفی از عناصر تزئینی قرآن‌ها به کار گرفته شده است، این رنگ‌ها با ۸ رنگ ذکر شده در قرآن هم خوانی داشته و به نوعی در ارتباط با یک‌دیگر هستند. لذا قابل توجه است که هنرمندان در طراحی و رنگ‌بندی تذهیب‌ها علی الخصوص رنگ عناصر تزئینی در قرآن‌ها کاملاً آگاهی داشته و با شناخت و معرفت این عناصر بسیار زیبا را رنگ‌آمیزی نموده‌اند. نکته‌ی قابل توجه در این است زمینه‌ی عناصر تزئینی نقوش با چهار رنگ: طلا، لاجورد، شنگرف، مشکی رنگ‌آرایی شده است. این رنگ‌های تیره در زمینه بر روی نقوشی با رنگ‌های روشن‌تر تداعی-کننده‌ی آسمانی با ستارگان رنگین می‌باشد، از این رو عناصر تزئینی در هنر تذهیب به خوبی از چنین معانی بسیار ژرفی برخوردار است. اما رنگ غالب در این آثار به ترتیب طلا و لاجورد می‌باشد. با توجه به ارزیابی‌های انجام شده از تجزیه رنگ‌ها به نتایج آماری و ضریب اثرگذاری‌های شاخص و قابل توجهی دست یافته‌ی:
 $\frac{۱}{۳} \cdot ۶۶\%$ رنگ طلا، $\frac{۱}{۲} \cdot ۱۸\%$ رنگ لاجورد، $\frac{۱}{۴} \cdot ۳\%$ رنگ فیروزه‌ای و سبز . زنگار، $\frac{۱}{۶} \cdot ۴\%$ رنگ نارنجی، $\frac{۱}{۸} \cdot ۰۲\%$ رنگ مشکی، $\frac{۱}{۴} \cdot ۱\%$ رنگ سفید و $\frac{۱}{۶} \cdot ۱\%$ رنگ صورتی تذهیب‌های قرآن‌های منتخب از کتابخانه‌ی مرکزی تبریز را تشکیل می‌دهند.

۵) تکنیک‌هایی که در این آثار مورد استفاده قرار گرفته‌اند عبارت‌اند از: تکنیک عکاسی، تحریر، ترصیع، ریسه‌ای، بوته‌اندازی، حل کاری.

۶) آنچه که در نحوه‌ی ساخت و ساز و پردازش این آثار بررسی شده است به شرح زیر است: در نقوش ختایی و اسلیمی و دیگر تزئینات به هیچ عنوان پردازهای ریز و با ظرافت‌های پیشین به صورت پرداز خطی و یا نقطه‌ای

مشاهده نشده است. آنچه که در این قرآن‌ها به کار رفته، استفاده از رنگ‌های متعدد و یا تنالیته‌ی رنگی در لابه-لای نقش مورد نظر می‌باشد. و گاهی نقشوش تک رنگ که اغلب در گل‌های ختایی مشاهده شده است، با یک رنگ سفید از قسمت بیرونی به عنوان یک هاله و یا نور ترسیم می‌شود و یک رنگ تیره به اصطلاح داغی در داخلی‌ترین قسمت نقش به عنوان حجم و بُعددهنه بدان افزوده می‌شود. دورگیری نقوش با رنگ مشکی و اغلب با رنگ تیره‌تر از متن نقش صورت می‌گیرد. داخل برخی نقوش اسلامی توپر با یک سری نقوش دندان موشی و پیچش‌های مختصر مزین شده‌اند.

در جدول شماره‌ی ۷، مطالعات و بررسی‌های ذکر شده به صورت منسجم و تطبیقی قابل ملاحظه است. ساختارشناسی سرلوح‌های مورد مطالعه در جدول شماره‌ی ۸ مورد بازبینی دقیق‌تری قرار گرفته است.

جدول شماره‌ی ۷: ارزیابی عناصر ساختاری و بصری در قرآن‌های مذهب عصر قاجار ذکر شده (منبع: نگارندگان)

با توجه به بررسی‌ها و کاوش‌های صورت‌گرفته از قرآن‌های مذهب عصر قاجار محفوظ در کتابخانه مرکزی تبریز آماری از میزان به کارگیری عناصر تزئینی در تذهیب‌های قرآنی قاجاری مورد ارزیابی قرار گرفته است که در جدول شماره‌ی ۹ قابل ملاحظه است.

جدول شماره‌ی ۸: جمع‌بندی کلی از تعداد عناصر موجود در سرلوح‌های قاجاری در قران‌های مذهب کتابخانه مذکور (منبع: نگارنده‌گان)

نوع حاشیه		تعداد HASHIYE	نوع کتیبه				تعداد KETIBAH	نیم تاج	تاج	شماره‌ی ثبت قرآن‌ها
اصلی	داخلی		مرکزی	تحتانی	سرسورة	پیشانی				
*	-	۱	*	*	-	*	۴	-	*	۶۸۹
*	-	۱	-	*	-	*	۲	-	*	۷۲۲
*	-	۱	*	*	*	*	۱۲	*	-	۱۱۴۵
*	*	۲	-	*	-	*	۴	-	*	۲۰۸۱
*	*	۲	-	*	-	*	۲	-	-	۳۰۹۸
-										۳۰۹۹
-	-	-	-	-	*	*	۳	-	*	۳۲۷۶
-										۳۳۸۴
-	*	۱	-	-	-	-	۱	-	*	۳۴۰۸
-	*	۱	-	-	-	-	۱	-	*	۳۴۰۹

جدول شماره‌ی ۹: میانگین درصد و میزان عناصر تزئینی و توزیع فراوانی از نقوش در تذهیب‌های قرآنی (منبع: نگارنده‌گان)

شرفه	جدول- کشی	گره‌چینی	نقوش انتزاعی	نقوش اسلیمی	نقوش گل‌های ختایی																تزئینی جامعه‌آماری عناصر	
					دسته‌بندی ساخترشناسانه‌ی عناصر تزئینی	درصد و آماری از دسته- بنده‌ها																
۱۵	۳۴	۰۱۱۲۱	۱۱۲۱	۱۱۶۴۵	۱۱۰۳۲	۱۱۰۳۲	۱۱۰۳۲	۱۱۰۳۲	۱۱۰۳۲	۱۱۰۳۲	۱۱۰۳۲	۱۱۰۳۲	۱۱۰۳۲	۱۱۰۳۲	۱۱۰۳۲	۱۱۰۳۲	۱۱۰۳۲	۱۱۰۳۲	۱۱۰۳۲	۱۱۰۳۲	۱۱۰۳۲	
%۱۱/۴	%۱۸/۱	%۳/۳	%۱۴/۲	%۸/۹	%۴۴/۱																میانگین درصد فراوانی نسبی از ۱۰۰	
%۱/۴	%۲/۱	%۰/۲	%۰/۱۸	%۰/۹	%۴/۴۱																ضریب تغییرات	

نتیجه‌گیری:

- چنان‌که «رهنورد» (۱۳۸۶) درباره‌ی ویژگی‌های تزئینی قاجاری بیان داشته است، بیشترین استفاده از رنگ‌های شاد و خالص می‌باشد و همچنین نقوش ریشه‌ی هرچند مختصر در سرلوح‌های قرآنی قابل مشاهده است که با بررسی یافته‌های این پژوهش استنباط شده است.

- با توجه به گفته «دونلو» (۱۳۶۵) بررسی آثار قاجاری موزه قرآن و کتابت تبریز از لحاظ کیفی و کمی و نیز مبنی بر یافتن شیوه‌های اجرایی قوی و پرکار در ترکیب‌بندی، طرافت در نقوش، کمبود وسعت طیف رنگ‌ها، وجود سرلوح‌های تاجی، قرینه‌سازی سراسری در صفحات افتتاح قرآنی (حمد و بقره)، جدول کشی‌های متنوع رنگی، حاشیه‌های گل و بوته‌های رنگین غنی و قدرت قلم‌های اجرایی، چنین استنباط می‌شود که تمامی موارد ذکور در آثار مورد بررسی مشاهده و یافت شده است به جز مورد آخر که به شیوه‌های اجرایی اشاره دارد. نتایج این پژوهش با توجه به مطالعات صورت گرفته از قران‌ها مذهب قاجاری و درباری شیوه‌های اجرایی نقوش

گیاهی این آثار را در سطح متوسط و نه چندان قوی یافت نموده است. چراکه قرینگی، سایه‌گذاری، دورگیری تناسبات نقوش گیاهی و انتزاعی و هندسی و غیره در این آثار کمتر دیده شده است.

- با توجه به بیانات «ساریخانی» (۱۳۹۳)، هنر کتاب آرایی در سه محور خوشنویسی، تذهیب، تجلید شکل گرفته است که بیشتر آن دارای نقوش گیاهی هستند که جنبه تجربی و سمبولیک داشته‌اند. نظری اسلامی‌ها و گل‌های ختایی. لذا با تفحص‌های صورت گرفته شده در آثار این پژوهش چنین استنباط می‌شود که علاوه بر نقوش گیاهی اسلامی و ختایی، از نقوش انتزاعی نیز در این آثار بهره برده‌اند اما میزان استفاده از نقوش گیاهی به ویژه گل‌های ختایی بیشتر از نقوش اسلامی می‌باشد. چنان‌چه پیشتر میزان استفاده از نقوش ارزیابی و ذکر شده است.

بنابراین نتیجه می‌گیریم در تحقیقات انجام شده، و با استناد بر پیشینه‌ی مطالعات صورت گرفته مهم‌ترین خصوصیت‌های ساختارشناصانه‌ی عناصر بصری و تزئینی قرآن‌های عصر قاجار ذکر شده، با نسخ قرآن‌های مذهب منتخب از کتابخانه‌ی مرکزی تبریز قرابت دارند. از این‌رو با توجه به آثاری که مورد تشریح و بررسی قرار گرفته است درمی‌یابیم؛ این قرآن‌ها متعلق به قرائت‌های خانگی و مجالس عمومی و افراد غیردرباری بوده است، بنابراین بایستی در این نوع قرآن‌ها عناصر تزئینی طوری چیدمان و آراسته شوند که قابل خواندن و تلاوت بوده و موجب برهم‌زدگی مرکز حواس مخاطب و خوانندگان نشود. از جانبی دیگر فضاسازی، ساختار صفحه، تراکم نقوش، فشرده‌گی و پیچیدگی عناصر تزئینی همچون گذشته بر کل صفحه غالب نبوده و عناصر نوشتاری بیشتر جلوه‌نمایی دارد. عناصر تزئینی بعد از عناصر نوشتاری ارجحیت دارند، به گونه‌ای که قرآن‌ها قابل تلاوت و خوانا باشند و عناصر تزئینی به عنوان یک عنصر زیباشناصانه در صفحه حاکم می‌باشد.

اما در پی پاسخ به پرسش‌های تحقیق می‌توان گفت:

*پاسخ سوال اول: چه نوع آرایه‌های قرآنی و چه عناصر بصری-تزئینی در آرایش نسخ قرآن‌های مذهب منتخب از کتابخانه مرکزی تبریز به کار رفته است؟

- آرایه‌های موجود در قرآن‌های منتخب از جمله سرلوح، صفحات متن با جدول‌کشی‌های رنگین، نشان آیات (خمس، عشر، جزء، حزب، سجده واجبه، جملات قصار، صловات، لعن و نفرین)، انواع سرسوره، صفحات اختتام و صفحه دعای افتتاح می‌باشند. عناصر بصری-تزئینی در سه بخش گیاهی، هندسی، انتزاعی طبقه‌بندی شده‌اند. که بیشترین نقوش به تزئینات گیاهی اختصاص دارد.

* پاسخ سوال دوم و سوم: صفحه‌آرایی نسخ قرآنی مذهب مذکور چگونه می‌باشد و در عناصر تزئینی از چه نوع ترکیب و چیدمانی استفاده شده است؟* شاخص‌ترین و برجسته‌ترین مؤلفه‌های حاکم در نسخ مذهب قرآنی عصر قاجار کتابخانه نام برده چیست و صفحه‌آرایی و نوع عناصر بصری-تزئینی در این قرآن‌ها با چه میزان ارزیابی شده‌اند؟

- آنچه که در ویژگی‌های اساسی ساختارشناصی فرمی و ترکیب‌بندی، صفحه‌آرایی و رنگ‌بندی این آثار مشاهده شده است: ترکیب قرآن‌ها در سطرهای طولانی، ترکیب‌های سرلوح‌ها به صورت‌های سه کتیبه‌ای تاج‌دار و بدون تاج و سرلوح‌های مزدوج و مفرد، نیم‌تاج‌های تزئینی در سرلوح‌ها، به کارگیری سرلوح و اوراق داخل نسخ قرآنی مذهب بدون حاشیه‌سازی تزئینی، سرلوح‌ها با تزئینات بازوبندی مشاهده شده‌اند. کوچک بودن سایز عناصر نوشتاری، بهره‌گیری از جدول‌کشی‌های نسبتاً مفصل در صفحه، استفاده از رنگ لا جوردی و البته رنگ-

های متنوع در نقوش ختایی، بهره‌گیری از ترکیب اسپیرال‌های ساده در چرخش نقوش ختایی لابه‌لای دیگر عناصر تزئینی، وجود قاب اسلیمی‌های بسیار ساده و مختصر گاهی با اسلیمی‌های تزئینی توپر از دیگر خصایص ساختارشناسی قرآن‌های مذهب قاجاری کتابخانه مرکزی تبریز است. از طرفی به گفته‌ی خانم رهنورد عدم رعایت تقارن در سرلوح‌ها، ادامه یافتن کادر سرلوح تا حد نهایی بالای کادر صفحه‌ی اصلی و منتهی شدن آن به کمند می‌باشد که در نهایت موجب تغییر در ارتفاع صفحه‌آرایی سرلوح می‌شود. به بیان دیگر، کادر نهایی جدول در صفحه‌ی سمت راست صفحه که شامل سرلوح است (گاهی سرلوح مفرد می‌شود) با صفحه‌ی مقابل آن که فاقد سرلوح بوده از لحاظ ارتفاع تفاوت دارد. از طرفی قرینه‌سازی به طور کلی در عصر قاجار از میان نرفته است، بلکه شاهد حضور قرینه‌سازی در صفحات متن قرآن‌ها و سطرهای آیات می‌باشیم، اما به طور کلی شیوه‌های متعادل‌سازی در آثار مورد مطالعه کتابخانه‌ی مرکزی تبریز نیز کمتر مورد استفاده قرار گرفته است.

- میزان به کارگیری نقوش عناصر تزئینی از جمله به کارگیری بیش از ۴۴٪ نقوش ختایی، ۸٪ نقوش اسلیمی، ۱۴٪ نقوش انتزاعی، ۳٪ نقوش گره‌چینی، ۱۸٪ استفاده از جدول‌کشی اغلب با رنگ طلا، ۴٪ نقوش شرفه با رنگ لا جورد در قرآن‌های مذهب عصر قاجاری کتابخانه‌ی نامبرده مشاهده شده است. ترصیع در حاشیه‌ی قرآن‌ها، حل کاری، تحریر و ساخت و ساز دندان‌موشی میان سطور، عکاسی در شرفه‌ها، بوته‌اندازی میان نوشتارها، یکی از تکنیک‌های رایج عصر قاجار تکنیک نقوش پیچان ریسه‌ای در حاشیه‌های باریک داخل سرلوح‌ها است که در تذهیب‌های قرآن‌های منتخب از کتابخانه مرکزی تبریز استفاده شده است.

منابع و مأخذ:

کتب:

اسکاچیا، جیان روپرتو (۱۳۸۴)، *تاریخ هنر ایران (هنر صفوی، زند و قاجار)*، مترجم: یعقوب آژند، تهران: نشر مولی.

بیانی، مهدی (۱۳۵۳)، *کتاب‌شناسی نسخه‌های خطی*، به کوشش حسن محوب اردکانی، تهران: انجمن آثار ملی.

پاکباز، رویین (۱۳۸۶)، *از نقاشی ایرانی از دیرباز تا امروز*، تهران: زرین و سیمین.
پورتر، ایو (۱۳۸۹)، *آداب و فنون نقاشی و کتاب‌آرایی*، ترجمه: زینب رجبی. تهران: نشر متن.
حسینی، سید حبیب، بهبود، هادی. براطعلی، غلامحسین (۱۳۸۷)، *دانشنامه المعارف عمومی رشته‌های صنایع-دستی ایران*، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

خلیلی، ناصر و فرانسیس دروش، (۱۳۷۹)، *سبک عباسی: قرآن نویسی*، مترجم: پیام بهتاش، تهران: نشر کارنگ.

رهنورد، زهرا (۱۳۸۶)، *تاریخ هنر ایران در دوره‌ی اسلامی*، تهران: سمت.

زکی، محمد حسن، (۱۳۶۳)، *تاریخ صنایع ایران بعد از اسلام*، مترجم: محمد علی خلیلی، تهران: اقبال صحراء‌گرد، مهدی. عبادی، محسن. فدائیان، مجید (۱۳۹۳)، *شاھکارهای هنری در آستان قدس رضوی (مجموعه قرآن‌های نفیس از سده‌ی دهم تا چهاردهم هجری قمری)*، مترجم: شادی غفوریان، جلد دوم، مشهد: موسسه‌ی چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی، موسسه‌ی آفرینش‌های هنری آستان قدس رضوی.
کارگر، محمدرضا و ساریخانی، مجید (۱۳۹۰)، *کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی*، تهران: نشرسمت

مایل هروی، نجیب (۱۳۷۲)، کتاب آرایی در تمدن اسلامی، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.

مرجد تاکستانی، اردشیر (۱۳۹۲)، *تاریخ نسخه پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی*، تهران: سوره مهر

معین، محمد (۱۳۷۱)، *فرهنگ فارسی*، جلد دوم، تهران: سروش

ناصری، مليح (۱۳۷۰)، *اولین گام در راه طراحی و تذهیب و مینیاتور*، ج ۲، تهران: نشر کیان.
پایان‌نامه:

غفوری فر، فاطمه. (۱۳۹۵)، «طراحی و اجرای تذهیب قرآن بر اساس نمونه‌های تیموری موجود در موزه‌ی آستانه مقدسه قم»، کارشناسی ارشد، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، استاد راهنمای دکتر مهدی محمدزاده، تبریز.
دونلو، حوریه. (۱۳۹۲)، «تذهیب نسخه قصص الانبیا با نگاهی به نسخ عصر قاجار موزه کتابت تبریز»، کارشناسی ارشد، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، استاد راهنمای دکتر مهدی محمدزاده، تبریز.

مقالات:

آرند، یعقوب (۱۳۸۸)، «اصل واق در نقاشی ایرانی»، *مجله‌ی هنرهای تجسمی-هنرهای زیبایی*، تهران.
ش: ۳۸. صص ۵-۱۳.

ساریخانی، مجید. هاشمی، زرج آباد حسن. طاووسی، محمود (۱۳۹۳)، «نقش قرآن کریم در آفرینش هنری و شیوه‌های مختلف کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی ایران»، *فصلنامه علمی نگارینه هنر اسلامی* ش اول صص ۶-۱۸.
محبلى، آزاده (۱۳۸۱)، «نگاهی به تاریخچه و سیر تحول هنر تذهیب آرایشگر صفحه‌های قرآن»، *گلستان قرآن*، دوره‌ی سوم، ش ۱۲۶، صص ۱۱-۱۵.

همایون فرخ، رکن الدین. (۱۳۵۴)، «هنر کتاب‌سازی در ایران»، *مجله‌ی راهنمای کتاب*، ش ۱۵۸ صص ۲۷-۳۰.

وزیری، الهه (۱۳۶۴)، «تذهیب عروج نقش و رنگ در هنر اسلامی»، *کیهان فرهنگی*، شماره‌ی ۱۷، صص ۳۲-۳۰.

صاحبه:

یاجم، افسانه (۱۳۹۶)، (موضوع مصاحبه: بررسی نسخ قرآنی مذهب عصر قاجاری نگهداری شده در کتابخانه مرکزی تبریز)، کتابخانه مرکزی تبریز: بخش نسخ خطی و نسخ قرآنی

تصاویر:

آرشیو نسخ قرآنی عصر قاجار کتابخانه مرکزی تبریز

منابع لاتین:

Grabar, Oleg. 1999. *Mostly Miniatures (An introduction to Persian painting)*. New Jersey: Princeton University

^۱ : به گفته‌ی ایشان تذهیب دو نوع است: تذهیب شانه‌ای و تذهیب معرق. تذهیب شانه‌ای: گونه‌ای از تذهیب است که بر روی کاغذ ابری صورت می‌گرفته است و مبدع آن آقا ابوطالب مدرس از داشمندان روزگار قاجار محسوب می‌شود. تذهیب معرق در مصطلح مذهبان نقش‌های اسلامی، فرنگی، و نقوشی که بیشتر در عصر صفوی رایج بوده است و عموماً بر حاشیه‌ی صفحاتی تعبیه می‌شده که کاغذ آن‌ها از نوع ختایی ضخیم بوده و قابلیت پوست کردن داشته است. (مایل هروی، ۱۳۷۲: ۵۹۴)

^۲ : در کتاب قانون الصور در بیان شماری از این واژگان آمده است: چنین کرد استادم راهنمایی* که هست اسلامی و دیگر ختایی* زابر و داغ اگاه باشی* چو نیلوفر فرنگی خواه باشی* مکن از بند رومی هم فراموش* کنی چون اسم هریک جای در گوش

^۳ : شکل هندسی مزین به نقوش مذهب یا مرصع که در نخستین صفحه‌ی فصل و یا پخش و یا سرآغاز کتب ترسیم می‌شود، سرلوح اگر تک باشد آن را سرلوح ساده و اگر دو سرلوح در کنار هم در دو صفحه‌ی متقابل کشیده شده باشد، آن را مزدوج می‌نامند. سابقه‌ی سرلوح به بیش از اسلام باز می‌گردد. در عصر ساسانی به این نوع صفحات دیباچه می‌گفتند. به معنی نوشته‌ی کوتاه. (همایون فرخ، ۱۳۵۴: ۲۴۷) سرلوح به لحاظ فرم و وسعت رنگی، جزئیات طرح و عناصر متشکله به ویژه از منظر موضع اجرا یکی از شاخص‌ترین آرایه‌های تزئینی در هنر تذهیب علی الخصوص قرآن‌های نفیس می‌باشد.

^۴ : سرفصل یا نشان آیات: به آن سر سخن نیز می‌گویند. آرایه و تزئینی است که در اطراف عنوان‌ها و در برخی نسخ نظم و نشر و در نسخ قرآنی قسمت پایان آیات (خمس، عشر، جزء یک آیه، حزب، سجده واجبه) غالباً به صورت شمسه پدیدار می‌شود. (بیانی، ۱۳۵۳: ۲۷). به بیان دیگر نشانه‌ای است دایره‌وار با زمینه‌ای زرین که برای جداسازی آیات، سوره‌ها، جزء‌ها وغیره به کار می‌رود.

^۵ : صفحاتی تزئینی است که در ابتدا و انتهای کتاب مقدس قرآن قرار می‌گیرد. در این صفحات تزئینی صرف دعای شروع و دعاهایی از ختم قرآن و از این قبیل ادعیه‌ها در آن ذکر می‌شود. گاهی تیز این صفحات به تنها ی و فقط صرفاً به عنوان تزئین محض به کار می‌رود.

^۶ : صفحه است همانند سرلوح. با این تفاوت که بخش‌های مختلفی از آن تقسیم‌بندی شده و جایگاهی اختصاصی برای عنوان‌های سوره‌ها.

^۷ : ترکیبی از نقش‌مایه‌هایی از گل و غنچه و برگ است که بر روی شاخه حلزونی یا همان اسپیرال می‌نشیند. این سبک بر اساس هنرهای تزئینی ایرانی پدیدار شده است. (مجرد تاکستانی، ۱۳۹۲: ۲۷)

^۸ : از طرح‌های قراردادی و نقوش اساسی در هنرهای تزئینی ایرانی به شمار می‌رود. در اصطلاح نسخه‌آرایان، به نقوش و گره‌بندی‌هایی گفته می‌شود که پیچ و خم متعددی داشته باشد. این عنصر یکی از نقش‌های گیاه پیچان است که ساقه جوانه، برگ، گل، ساقه را با فاصله‌ی معین و قرینه‌سازی و گاهی نامتقارن در هم تابیده می‌شود. اسلامی را با نامهای اسلامی، سلمی، ختایی، نیز خوانده‌اند. (فادایی، ۱۳۹۰: ۷۷)

^۹ : به خطوط تزئینی گفته می‌شود که در اطراف شمسه یا حاشیه‌ی تذهیب به کار می‌رود که مانند رشته‌های نور از جسمی نورانی منعکس می‌شود غالباً با رنگ لاجورد و یا شنگرف. در برخی از نسخ نیز قسمت بیرونی کمند^۹ را هم شرفه می‌کشیدند. (کارگر، ساریخانی، ۱۳۹۰: ۷۵)

^{۱۰} : بند اسلامی همان بند رومی است که بر روی درخت اسلامی یا همان قوس اسلامی قرار می‌گیرد.

^{۱۱} : در لغت به معنای بادام + ک صغیر و در مصطلح مذهبان شکلی را گویند که از دو چنگ اسلامی به وجود آمده باشد به طوری که نک چنگ تصویری شبیه به بادام شکل گرفته باشد. این نقش از دوره‌ی صفوی به بعد رواج پیدا کرد.

^{۱۲} : به گل و بوته‌هایی گفته می‌شود که برگ‌های پهن آن‌ها را احاطه کرده است. یکی از هفت اصل نقاشی ایرانی دانسته‌اند. (پورتر، ۱۳۸۹: ۱۵۴)

^{۱۳} : نیلوفر نقش‌مایه‌ای است از دوره‌ی صفویان به بعد در نگارگری ایران به ویژه در تذهیب تکامل پیدا کرده و علاوه بر کتاب‌آرایی در فنون هنری دیگر، به خصوص در قالب‌بافی، به کار می‌رفت، از طرفی همراه با گل‌های ختایی دگرگون شد بعدها اصطلاح جدیدی به نام شاه عباسی گرفت. (آژند، ۱۳۸۸: ۳۴)

^{۱۴} : یکی از هفت اصل نقاشی ایرانی است. از سده‌ی ششم هجری وارد کتاب‌آرایی شده است. این شیوه ترکیبی از عناصر گیاهی و شاخ و برگ گل‌ها و صورت‌های انسانی و حیوانی است که اغلب در حواشی نسخه‌ها، روی جلد حواشی نگاره‌های تک برگی و ... از آن بهره می‌برند. (آژند، ۱۳۸۸: ۵)

^{۱۵} : بسیاری از کتاب‌ها علاوه بر جدول تزئینی رسم شده، جدول دیگری به فاصله از جدول اصلی و محیط بر آن دارد.

^{۱۶} : به بیان دیگر شماره صفحه.

^{۱۷} : شکلی لوزی مانند و کنگره‌دار که در قسمت بالا و پایین ترنج ترسیم می‌کنند. در برخی مواقع نام موقع، نام مصحف و غیره در آن ثبت می‌شود.

^{۱۸} : خط بسیار نازک و باریک، اغلب به رنگ مشکی و به ندرت به رنگ‌های دیگر که به دور جدول‌های زرین و الوان یا بر اطراف خطوطی که با زر و مرکب الوان نوشته شده، یا در جواب تصویرها و نقش‌ها ترسیم می‌کنند. لذا به جهت آنکه متن جدول یا کلمات و یا تصویر بهتر دیده شود.

^{۱۹} : گوهرنشاندن. در تذهیب با نشاندن جواهر در جای گل و بوته، صفحه‌های تذهیب را به زیباترین شکل آذین می‌کنند، اگر این کار از نظر مادی ممکن نباشد، تمامی صفحات به خصوص صفحات افتتاح و اختتام نسخ را با رنگ طلا، لاچور، زنگار، شنگرف می‌آراستند. به صفحه‌ای که به صورت ترصیع ترسیم شده است مرصع می‌گویند. (حسینی، بهنوودی و براطعلی، ۱۳۸۷: ۲۴۵) به عبارت دیگر ترصیع، تذهیب نقوش منظم هندسی می‌باشد و جز آن است که با رنگ مشکی و آب طلا در زمینه‌ی لاچور و غیره آن تزئین شده و به ندرت رنگ دیگری در آن به کار می‌رود.

^{۲۰} : گل‌ها یا عناصر تزئینی انتزاعی که با ساقه‌ای باریک به یکدیگر متصل هستند و به صورت زنجیره‌ای بلند گاهی دو زنجیره و گاهی در سه زنجیره به یکدیگر بافته می‌شود.

^{۲۱} : این اسلوب در تذهیب کاری به این طریق است که مذهبان طرح‌های مورد نظر را رسم کرده سپس با وسیله‌ای همچون شفره برخی از قسمت‌های طرح را از روی کاغذ جدا کرده و سپس روی طرح اصلی قرار داده و شروع به تحریر می‌کند. به نوعی چاپ ابتدایی برای تسریع در عمل تذهیب و نگارگری به شمار می‌آید. (ناصری، ۱۳۷۰: ۱۷)

^{۲۲} : با کشیدیگی سرلوح و کاسته شدن از پهنه‌ای آن تقسیم‌بندی فضای متفاوت‌تری پدید می‌آید. قرار گرفتن سرلوح در گوشه‌ی سمت چپ و بالا، سطح صفحه را به چند مستطیل تقسیم می‌کند که دو مستطیل پائینی بزرگ‌ترند. این تقسیم‌بندی موجب می‌شود سنگینی که در بالای کادر به سبب وجود سرلوح پدید آمده است با استفاده از فضای حجمی‌تر مستطیل‌های زیرین از منظر بصری متعادل شوند. (رهنورد، ۱۳۸۶: ۱۶۱)